

ISSN 0235-7941

1995 5-6
ФІЛОСОФСЬКА
І СОЦІОЛОГІЧНА
ДУМКА

ЧИТАЙТЕ В НОМЕРІ:

- Віват, Франціє!
- Ситуація постмодерну
- Арістотель — Маркс: природа соціального феномена
- Ж.-П. Сартр: Буття і Ніщо
- Богобудівники і богошукачі: конструювання чи пошук Бога?
- Криза сенсу в сучасному світі
- Втрачена парадигма: природа людини
- Під сигнатурою Софії

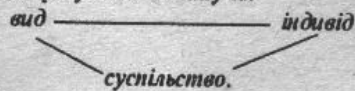
Едгар Морен

МОРЕН Едгар — директор Центру міждисциплінарних досліджень (Школа вищих досліджень у соціальних науках). Серед численних праць Морена такі книги, як "Людина і смерть" ("L'Homme et la Mort". — P., 1951), "Дух часу" ("L'Esprit du Temps" (2 ed.). — P., 1981), "Про сутність Радянського Союзу" ("De la nature de l'URSS". — P., 1983). "Втрачена парадигма" допомагає зрозуміти наступну роботу цього ж автора, яка, в свою чергу, допомагає зрозуміти її. Цей три томник: "Метод". — Том 1: "Природа Природи"; Том 2: "Життя Життя"; Том 3: "Пізнання Пізнання" ("La Nature de la Nature" (t.1); "La Vie de la Vie" (t.2); "La Connaissance de la Connaissance" (t.3). — P., 1977; 1980; 1986).

ВТРАЧЕНА ПАРАДИГМА: ПРИРОДА ЛЮДИНИ¹

Годі розводити в різні боки Природу і Культуру: ключ до культури міститься в нашій природі, а ключ до нашої природи — в культурі. Годі зводити людину до homo faber та homo sapiens. Ното, який приніс з собою у світ магію, міф, марення, наділений водночас і розумом, і нерозум'ям: sapiens-demens. Вийшовши за межі її вузької, замкнутої концепції життя (біологізму), її над-природної концепції, що сприймає людину як своєрідний острів (антропоморфізму), її, рівною мірою, уявлень, що ігнорують і життя, і індивіда (соціологізму), треба розуміти людину як

¹ Уривки з книги; переклад виконаний за виданням: Morin E. Le paradigme perdu: la nature humaine. — Paris: Seuil, 1973. — 249 p. Готується до видання повний переклад книги: Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини. — Київ: СІНТО-КАРМЕ, 1995.

Марна очевидність¹

Усім нам відомо, що ми — тварини, які відносяться до класу ссавців, ряду приматів, родини гомінід, роду *homo*, виду *sapiens*; що наше тіло являє собою конструкцію, яка складається з тридцяти мільярдів клітин, чиє відтворення контролюється генетичною системою, яка склалася в ході природної еволюції тривалістю від двох до трьох мільярдів років; що мозок, за допомогою якого ми мислимо, рот, за допомогою якого ми говоримо, і рука, за допомогою якої ми пишемо, — суть біологічні органи; а проте все це знання так само позбавлене дійової сили, як і відомості про те, що наш організм складається із сполучень вуглецю, водню, кисню й азоту. Із часів Дарвіна ми вважаємо себе нащадками приматів, не визнаючи того, що й самі є приматами. Ми впевнені, що, спустившись з генеалогічного дерева, яке виросло у тропіках, де проживав наш предок, ми назавжди втекли від нього, з тим щоб поза природою побудувати собі незалежне царство культури. Наша доля, що цілком очевидно, виняткова порівняно з долею тварин (у тому числі приматів), нами одомашнених, відтиснених, ущемлених у чисельності, загнаних нами в клітки і заповідники; ми звели міста із каменю і сталі, винайшли машини, створили поеми і симфонії, здійснили польоти у космос; як же тут не повірити в те, що ми, хоча й вийшли з природи, відтоді стали вже поза-природними і надприродними? Починаючи з Декарта, наша думка спрямована проти природи, бо ми впевнені, що наша місія — панувати над нею, оволодівати нею, бути її завойовниками. Християнство являє собою релігію людини, якій надприродна смерть дозволяє уникнути спільної долі живих істот; гуманізм являє собою філософію людини, котра у своєму надприродному житті також ухиляється від такої долі: вона виступає суб'єктом у світі об'єктів, сюзереном у світі підданих. З іншого боку, люди, які всі без винятку належать до єдиного виду *homo*

¹ Із глави 1 ("Замкнута наука") частини 1 ("Епістемологічне возз'єднання"). — С.19—21.

sapiens, постійно відмовляють один одному у цій їхній спільній природній характеристиці; людина або не впізнає у чужакові собі подібного, або одній собі присвоює всю повноту людських властивостей. Навіть грецький філософ у персах бачив варварів, а у рабах — живі знаряддя¹. І навіть будучи змушеними сьогодні визнати, що всі люди є людьми, — ми тут же робимо виняток для тих, кого називаємо “неподь”. Та все ж тема людської природи невпинно спонукала мислителів — від Сократа до Монтеня й Паскаля — ставити собі питання, однак лише для того, щоб виявити тут джерело незбагненності, невпевненості, суперечностей і помилок. Ця тема живила собою не знання, а радше сумніви щодо знання. Коли ж, нарешті, у Жан-Жака² природа людини виступила на сцену як втілення повноти добротності, істини і доброти, то спричинилося це лише до того, що ми відразу ж утямили, що нас вигнано з її раю, і оплакували б цей рай, бо для нас він безповоротно втрачений. До того ж доволі швидко стало зрозуміло, що цей рай є не менш уявним, ніж попередній.

Незнайдена парадигма Паскаля, втрачений рай Руссо... і так далі, до ще більшого вилушування ідеї людської природи. З усвідомленням історичної еволюції, різноманітності цивілізацій вона перетворювалася на якусь м'яку протоплазму: якщо люди так різняться поміж собою у просторі й у часі, якщо вони змінюються від суспільства до суспільства, то людська природа — не більш як піддатливий сирий матеріал, форму якому надає тільки культура або історія. На додаток, мірою того як ідея людської природи втрачала свою початкову мобільність в руках консерватизму, який мобілізував її виключно для протидії соціальним змінам, ідеологія прогресу схилилася до висновку, що якби в людині могли траплятися зміни, людська природа як така взагалі не могла б існувати. Так, повсюдно втрачаючи свої чесноти, багатство і динамізм, природа людини перетворювалася на щось залишкове — аморфне, інертне й

¹ Мається на увазі Арістотель; точніше було б: “знаряддя, яке розмовляє”. — Прим. перекл.

² Руссо. — Прим. перекл.

одноманітне: те, чого людина змогла уникнути, але аж ніяк не те, що надавало б їй форму. Проте чи не несе в собі природа принципу різноманітності, як про це свідчать мільйони видів живих істот? Чи не містить вона принципу трансформації? Хіба ж не передбачає вона еволюції, яка і привела до появи людини? То чи може людська природа виявитися позбавленою цих біологічних якостей?

Палео-мова¹

Сьогодні нам уже достотно відомо, що встановити широкий репертуар слів і елементарний синтаксис — не більшою мірою досяжно для мозку шимпанзе, ніж практикувати логіку, придатну для зв'язування між собою діючих чинників (agents)/дій/атрибутивів, а також оцінювати тотожності, відмінності і винятки². Чого справді не вистачає шимпанзе — це складності суспільного устрою, що змушує мову бути більш багатого, ніж мова міміки й криків; бракує йому також пристосованості артикулярного апарату до використання широкої гами звуків. Фонетична комунікація у приматів дуже слабко розвинена і становить досить обмежену call system³ у межах семіотики жестів і поз. З точки зору будови голосових органів, людина ближче стоїть до птахів; це значить, що якби мовна діяльність стала можливою, були б необхідні: 1) генетичні зміни, мутації, які, можливо, окремо, а можливо, й одночасно перебудовували черепну коробку, наділяли її акустичними властивостями і, сприяючи розвитку мозку, розташували в ньому якийсь організуючий центр, що спеціалізується на мовній діяльності (homo erectus?); 2) зростаюча складність соціальної організації, яка робить необхідною передачу дедалі більшого числа комунікативних повідомлень; 3) устанавлення взаємної співвіднесеності й взаємодії явищ цих двох різних порядків. Можна при-

¹ Із глави 2 ("Соціогенез") частини 2 ("Олюднення"). — С.82—86.

² Gardner R.A., Gardner B. Teaching sign-language to a chimpanzee // Science. — 1969. — 165. — P.664—672 et al.; Premack D. The education of Sarah, a chimp // Psychology today. — 1970. — 4, 4. — P.55—58 et al.

³ Англ. "система криків". — Прим. перекл.

пустити, що першим гомінідам (*hominiens*) необхідно й достатньо було володіння *call system*, тобто деяким репертуаром модульованих звуків, що уможлилювали б комунікацію на певній відстані у високій траві та елементарне спілкування між членами суспільства з метою вказати на дії, діючі чинники, якості й об'єкти, необхідні для практикованих дій.

Проте, із становленням палео-суспільства, тобто в період між 800 і 500 тис. років до н.е., постає необхідність у мові, яка була б більш багатою і в той же час більш відкритою.

“Коллективне полювання, розподіл харчів, передача і транспортування зростаючого числа різноманітних предметів, — все це утворює тиск у бік формування більш складної суспільної організації, можливої лише за умови більш гнучкої комунікації”, ніж та, на яку здатна “*call system*”¹. Щось подібне наполегливо стверджував уже Еткін².

Справді, розвиток полювання спричинює необхідність в означуванні великої різноманітності об'єктів, місць, рослин, тварин, у сигналізуванні про численні випадки і дії, у розрізненні безлічі якостей. Стратегія загінного полювання передбачає встановлення певної логічної послідовності артикульованих операцій, що піддавалася б змінам залежно від попереднього способу дії: через це мова отримує готовий інтелектуальний ланцюжок, який дозволяє будувати синтагми. Більше того — спільна комунікація в лоні суспільства, коли його складність зростає, прямо постулює розвиток мови: йдеться про організаційні правила, що їх встановлює пануючий клас, необхідність комунікації між двома квазі-суспільствами та між трьома світами: чоловіки/жінки, жінки/діти, молодняк/дорослі. Можна також вважати, що утривання зв'язків матері й дитини, а також ігрові й, одночасно, учнівські стосунки молодняка створюють ще два осередки мовотворення, які взаємно збагачують одне одного.

Нарешті, не треба забувати й про розвиток взаємовідносин між індивідами, що виявляються в цікавості до іншого і в

¹ *Hockett C.F., Asher R. The human revolution // Current Anthropology. — 1964. — 5. — P.135—147.*

² *Etkin W. Social behavior and the evolution of man's mental faculties // Amer. Nat. — 1954. — 88. — P.129—142.*

дружбі¹: йдеться не тільки про більш складне суспільство, яке потребує внутрішньої комунікації (intrascommunication), а й водночас — про більш складно утворених індивідів, котрі потребують комунікації одне з одним (intercommunication), коли в них пробуджується і розвивається потреба в розмові заради розмови, тобто саме у спілкуванні, де засіб комунікації (цілком у дусі Мак-Люена) перетворюється на послання, навіть, якщо конкретизувати, на любовне послання (у тому значенні, що ласкаві слова посідають місце ритуалів залищання² або додаються до них. Отже, мова постулюється примноженням кількості зовнішніх та внутрішніх, колективних та індивідуальних взаємовідносин. Залишається питання: як саме повинні ми уявляти собі народження фонетичної мови, більш багатої, ніж call system, — і якою саме має бути ця мова?

Хокетт і Ешер надто винахідливо зобразили цей процес таким, що відбувається у два етапи; починається він відразу ж, як тільки call system досягає насичення і неможливості знаходити нові, добре розрізнявані між собою звуки. Насамперед, тиск складності тягне за собою перетворення такої замкнутої системи на відкриту, яка допускає комбінування криків, відзначених різними акустичними властивостями. Отже, припускаючи, що крики, які входять до замкнутої системи, наприклад, крики птахів (мабуть, початково їх імітував молодняк, "зачарований співом"³), мають численний перелік акустичних властивостей, можна уявити собі, приміром, такий процес. Нехай крик ABCD означає їжу, а крик EFGH — небезпеку; тоді з деякого моменту ABGH може означати їжу і в той же час наявність небезпеки, CD — відсутність небезпеки, EF — не-їжу. В такий спосіб

¹ В цьому плані повчальним є дослід з Вашуа. (Це дослід Гарднерів щодо навчання шимпанзе на кличку Вашуа мови жестів; його описано на стор. 52—53 книги Е.Морена. — Прим. перекл.) Навчання Вашуа передбачало наперед задану соціальну складність високого порядку, так само, як і наперед установлену систему знаків. Проте воно також передбачало і дружні взаємовідносини із співрозмовниками, і цікавість Вашуа до свого оточення, тобто наявність чогось, що хочеться сказати комусь.

² Автор уживає англійське слово grooming (тут: шукання вошей). — Прим. перекл.

³ Хотілося б, щонайменше, поставити проблему антропології співу, який, безперечно, бере свій початок з моменту безпосереднього народження голосових сигналів і, будучи практикований у будь-якому суспільстві, є, так би мовити, вічним поверненням до джерел мови...

відкрита система дає змогу множити “преморфеми” і комбінувати їх для опису різноманітних ситуацій.

Проте комбінаторні можливості відкритої системи подібного типу самі по собі обмежені, і, коли знову досягається акустичне насичення, виникає необхідність здійснити новий еволюційний стрибок — а саме створити метасистему, в якій преморфеми втратили б характер гештальта й перетворилися б на одиниці звучання, або фонемі, що комбінуються між собою для утворення слів і впорядковуються відповідно до ієрархічного принципу й логіки подвійної артикуляції. Ця система подвійної артикуляції є настільки своєрідною, що було б цілком слушно сказати: унікальною є не людина, а саме мова. А втім, насправді генетичний код — якими б відмінними не були його природа, функції та специфічні характеристики — також становить систему з подвійною артикуляцією, тобто таку ієрархію, де підсистеми забезпечують репертуар різних рис, що самі по собі не є специфічними, але ж за їхньою допомогою можна шляхом комбінування скласти безліч повідомлень. Це, звичайно ж, не означає, що людський мозок алхімічним шляхом спромігся перенести на мовний рівень фундаментальну систему організації клітин і всього організму живої істоти.

Радше це означає, що людську мову в її системному вигляді можна звести до фундаментального організаційного типу, бо вона потребує водночас і багаторівневої (тобто наділеної багатством складності) ієрархічної структури, і *дискурсивної організації*. Тоді стане цілком зрозуміло, що в мові з подвійною артикуляцією немає нічого дивного, крім, хіба що, самого дива, властивого будові будь-якої метасистеми. Від цього мова не стає менш незвичайним феноменом. Справді, вона є першою дискурсивною системою високої складності, що виникла поза системою власне біо-організації, і відкриває шлях до гідної подиву антропологічної складності — церебральної, індивідуальної, соціальної, — яка ще дуже далека від свого вичерпання й насичення... Чи володів австралопітек замкнутою call system? Чи мав у своєму розпорядженні відкриту систему Man 1470¹?

¹ Умовна назва, надана вченими найближчому предкові людини; знайдені в Африці його останки мають вік 2 600 000 років. У книзі Морена про це мовиться на стор.57. — Прим. перекл.

Чи був винахідником системи подвійної артикуляції *homo erectus*, а чи їй довелось почекати до появи когось із його спадкоємців? Д'Аквілі¹ стверджує, що *homo erectus* був наділений мовою, оскільки відбитки на внутрішньому боці його черепа виразно свідчать про розвиток у нього другої скроневої звивини, нижньої лобової звивини та нижньої тім'яної частки. Враховуючи до того ж, що всі, навіть найархаїчніші з числа відомих нам суспільств, мають у своєму розпорядженні мову, що дорівнює нашій за складністю структури, можна не тільки вважати, що за шістьсот тисячоліть до появи *sapiens*'а виникла палеомова, придатна для комунікації між індивідами (*intercommunication*) в лоні вже досить складного суспільства, а також для акумулювання культури, але й стверджувати, що розвиток соціокультурної складності й у той же час ускладнення мозку після *homo erectus*'а постулює появу ще до *homo sapiens*'а системи з подвійною артикуляцією. Отже, має рацію твердження, що не людина створила мову, а мова створила людину; проте, заявляючи про це, *обов'язково додавати, що мова створена гомінідами*.

Відтоді мова вже не слугує лише знаряддям комунікації й, у більш широкому розумінні, складної організації суспільства. Вона також перетворюється на культурний капітал, стає носієм сукупності знань суспільства і його навичок. Відтоді починається формування мови культури всередині системи суспільства.

Народження культури²

Тут ми підходимо до ключового поняття, визначення якого завжди були або надто фундаментальними (опозиція Природи), або ж виразно надто супер-структурними.

У приматів у найбільш розвинених суспільствах соціальна складність, як ми вже бачили³, увічнюється поєднанням уроджених схильностей і схем поведінки, грою взаємовідносин між індивідами і групами (особливо відносинами панування/підлег-

¹ Докладніше про це йдеться в: *Katz S. Anthropologie et biologie // L'Unité de l'homme. — Paris, 1978. — Т.3. — Р.49 sq.*

² Із глави 2 ("Соціогенез") частини 2 ("Олюднення"). — С.86—91.

³ Мається на увазі глава 3 ("Наші нижчі брати") із 1 частини книги Е.Морена (стор. 38—54). — *Прим. перекл.*

лості), а також наслідувальним навчанням у лоні суспільства; останнє може становити зародки протокультури, які залишаються, проте, другорядними в тому значенні, що вони не вносять радикальних змін у складність суспільного устрою, який вийшов із описаної вище "природної" самоорганізації. Навпаки, багату складність людського суспільства, принаймні починаючи з homo erectus'a, для свого усталення, а надалі й для свого розвитку, потребує сукупності інформації, структурованої за відповідними правилами, які — і правила, й інформація — не повинні бути для індивіда генетично вродженими чи такими, що виникли як простий результат гри взаємодій індивідів і груп. Іншими словами, культура створює породжувальну систему високої складності, що без неї високий рівень складності зруйнувався б і поступився місцем більш низькому організаційному рівню.

Культура, в такому значенні, повинна передаватися, викладатися і засвоюватися, тобто відтворюватися в кожному новому індивідові впродовж періоду його навчання (learning)¹, щоб мати можливість самовідтворюватися і відтворювати високий ступінь складності суспільства.

І справді, кожна дитина людського роду формується в ході циклу, що змушує її інтегруватися в культуру суспільства шляхом проходження спочатку через жіночу культуру (у взаємовідносинах з матір'ю), потім — через молодіжну культуру, тією мірою, якою останній притаманні власні правила, і, зрештою, — через чоловічу дорослу культуру. Отже, системою, через дитинство і юність, забезпечується відтворення культурного капіталу і соціальної моделі, — повне для чоловіка² і неповне для жінки, яка зали-

¹ Англ. "навчання". — Прим. перекл.

² Досягаючи дорослого віку, чоловік "витісняє" прожиті ним етапи жіночої і молодіжної культури, проте це витіснення не обов'язково має бути повним і постійним. Тому починаючи, мабуть, від самої появи людського суспільства, а в сучасних еволюційно розвинутих суспільствах і поготів, ми все більше помічаємо виявлення у чоловіків жіночих та юнацьких рис. Ми бачимо перед собою створіння, чия складність є дуже нестабільною, істоту, здатну переходити від немилосердної суворості мисливця-воїна до м'якості, доброти й ніжності жіночно-материнського компонента, що зберігається в неї (такі переходи актуалізують генетично-ендокринний жіночий компонент, що його носить у собі кожний чоловік). На наш погляд, немає жодного сумніву, що людина "гуманізується" за рахунок розвитку в чоловікові його генетичної і культурної жіночності, так само як і за рахунок розвитку юнацьких рис, які проявляються в його дорослому житті. Зрозуміло, що ця гуманізація в наші дні далека від завершення.

шається підлеглою культурним обмеженням і стикається з постійними підтвердженнями свого підлеглого становища.

Тут нам необхідно розпізнавати *відтворення* культури в кожному індивідові, що за його допомогою культура сама себе увічніює або, краще буде сказати, *безперервно сама себе породжує* (подібно до того, як біологічний організм увічніює себе, сам себе породжуючи за допомогою відтворення нових клітин, що займають місце відмерлих), від *самовідтворення* культури як такої, що являє собою породження нового суспільства, яке відділилося від старого, на ґрунті колонії сформованих в лоні культури молодих індивідів. Шляхом соціального самовідтворення цього типу збільшуються суспільні групи, що відбруньковуються від спільного стовбура. Збільшення числа суспільств високого рівня складності уможливилось лише завдяки цьому останньому культурному самовідтворенню; саме в такий спосіб людиноподібні суспільства *homo erectus*'а зуміли поширитись по Старому Світу, підтримуючи властивий їм високий рівень складності. Додамо, аби відзначити для себе, що через таке соціальне самовідтворення здійснюється варіювання, потрібне для появи окремих різновидів культур, які походять від одного типу, а також що гра випадковостей у процесі виникнення таких різновидів робить припустимим як регресію, так і прогресуюче ускладнення.

Ми маємо добре усвідомити, що культура виникає не на пустому місці, а спирається на первісну передкультурну складність, властиву суспільству приматів, і, тією ж мірою, — на складність, утворену першими гомінідами з їхнім суспільством. Відтоді як прудукти еволюціонування в напрямку зростання складності встигли з'явитися техніка і прамова. Тепер необхідно було інтегрувати техніку в суспільну економіку (що виділилася із суспільної екології), і мову — в суспільну комунікацію (яка ускладнюється з ускладненням соціальної організації). Тому нові принципи організації суспільства і його економіки треба вважати культурними в найглибшому значенні цього слова: вони утворюють інформацію організаційного характеру. Можна сказати й інакше: вони складають породжувальні правила. Утворивши самопороджуючий і самовідтворювальний (шляхом традиційної трансляції та навчання) ланцюжок, така культура стає не тільки

продуктом високої складності, а й механізмом вироблення цієї складності. Культура не є первісною інфраструктурою суспільства; вона *стає інфраструктурою високої суспільної складності*, ядром, яке породжує високу складність, властиву гомінідам і людині (*haute complexité hominienne et humaine*).

Так, дивний поворот в ході морфогенезу викликав до життя пристосування, яке, в свою чергу, має автоматично-морфогенетичний характер. Після цього суспільство перетворюється на феноменальну систему, наділену пам'яттю породжуючого/відтворювального характеру, тобто культурою. Мірою регресування у *sapiens*'а вроджених схем поведінки культура перебирає на себе також рівні меншої складності, які в суспільстві антропоїдів відтворювалися лише як феномени (завдяки взаємодії спонтанного характеру), — а тому можна припустити, що людські діти, потрапивши на якийсь безлюдний острів без вихователів, без одягу та інших предметів, які постачає культура, не спромоглися б відновити своїми силами суспільство, рівне за складністю хоча б суспільству шимпанзе¹

Сказане не означає, що культура витісняє генетичний код. Навпаки, генетичний код у розвинутих форм гомінід і, насамперед у *sapiens*'а, породжує мозок, організаційні можливості якого все більше й більше пристосовуються до культури, тобто до високого рівня соціальної складності. Культура ж з цього часу утворює в суспільстві деякий над-генетичний (*épigénétique*) центр, відносно автономний — як і сам мозок, від якого культуру неможливо відділити; вона містить в собі організаційну інформацію, яка з плином часу має все більше й більше збагачуватися. Сказане означає, що культура не становить самодостатньої системи, оскільки потребує розвиненого мозку, наявності еволюційно високорозвиненої біологічної істоти — і в цьому плані людина не зводиться до культури; але культура необхідна, щоб із двоногої, позбавленої волосяних покривів істоти з головним мозком, який розростається, утворилася лю-

¹ Пор. роман-притчу Х.Голдінга "Повелитель мух" ("Lord of the Flies", 1954), який показує, що саме зуміли б відновити такі діти. — Прим. перекл.

дина — тобто індивід з високою складністю організації, котрий живе в суспільстві високої складності.

Палеокультура й сама як така є дуже багатою. В ній містяться звичаї та заборони, що відповідають правилам організації суспільства; різноманітні технічні знання, що стосуються виготовлення знарядь і зброї; ціла гама навичок, що з них складаються вже досить тонкі й диференційовані уміння — серед яких і уміння розставляти мисливські пастки, і мистецтво слідопита, і вміння підстергати звіра та вбити його, і майстерність обробки туш і т.д. і т.ін. для кожного типу дичини окремо; нарешті, — справжня енциклопедія знань про навколишнє середовище, пори року, тварин, рослин, риб; про збудливе зілля, про небезпечні рослини й рослини лікарські, взагалі про їстівні рослини, словом, про медицину, включаючи, безперечно, й хірургію; про способи приготування їжі, аж до кулінарних рецептів; про специфічний догляд, необхідний новонародженим. Тут уже присутній помітний багаж напрацювань жіночої культури, який буде ще плодоносити протягом багатьох і багатьох тисячоліть, справляючи свій величезний цивілізуючий вплив.

Палеокультура буде все більше збагачуватися, і на неї будуть нашаровуватися результати подальшого культурного розвитку, якщо вони за своїм рівнем перевершують її. Але базова соціокультурна структура не тільки зберігатиметься, а й собі буде ускладнюватися. Понад те, ця палеокультура буде продовжувати, увічнювати свої початкові організаційні принципи вже поза первісними умовами мисливського життя в савані.

Так, палеосуспільства (як і архаїчні суспільства пізніше) можуть повертатися до збирального життя в лісі, більшою чи меншою мірою відмовляючися від мисливства, але зберігаючи складні культурні структури, раніше набуті товариством мисливців... У ширшому значенні, суспільство, яке досягло складності у певній заданій сфері за певної заданої практики, може, завдяки наявній у нього системі культури, зберігати цю колись набуту складність у зовсім нових екологічних і прагматичних (pragiques) умовах.

Отже система палеокультури уже стає консервативною (такою, що зберігає досягнуту складність) системою, яка припускає

розвиток технічного, лінгвістичного і соціологічного характеру. І, як ми ще побачимо, починаючи з певної стадії, культура стає фактором еволюції в напрямку олюднення¹, в тому числі й у біологічному плані. І справді, культура є структурою, яка радо вітає будь-яку біологічну мутацію, спрямовану в бік ускладнення мозку — а надто, якщо в якійсь ділянці мозку відбулося насичення і вона більше не здатна брати на себе здійснення подальшого організаційного прогресу. З цього часу будь-який якісний стрибок культури вперед і будь-який якісний стрибок вперед у розвитку мозку взаємно сприяють одне одному, і соціокультурна еволюція відіграє вирішальну роль в еволюції біологічній, що веде до появи *sapiens*'а.

Перевищення міри²

Як було нещодавно з'ясовано, усмішка, сміх і сльози властиві нам від народження³. Йдеться про найглибшу конститутивну властивість людської природи, що її, як ткацьку основу, в різних культурах буде потім по-різному насичено кольорами, — проте первісні її антропологічні значення ніколи цілком не зникатимуть. Навряд чи ми зможемо з певністю знати, чи не з'явилась усмішка, сміх або ж сльози раніше за *sapiens*'а; проте, найвірогідніше, саме із *sapiens*'ом зв'язані інтенсивність і нестабільність, якими відзначаються притаманні йому радість і сум. Сміх і сльози — це сильні, конвульсивні, спазмоподібні струси і пароксизми, — і, зрештою, вони поєднуються одне з одним і стають взаємозамінюваними: люди сміються до сліз, а ридання можуть розрядитися “божевільним” реготом. *Sapiens*-немовля дає вираз таким речам, яких жодна дитина жодного виду живих

¹ Терmini *hominisation* (олюднення, в тому числі біологічне) і *humanisation* (гуманізація у звичайному значенні) у Е.Морсена систематично розрізняються. Детальніше про це див. нотатку, яка передує даній публікації. — *Прим. перекл.*

² Із глави 1 (“*Sapiens-demens*”) частини 3 (“Тварина, надісна нерозум'ям”). — С. 120—122. (В оригіналі для назви, перекладеної тут як “Перевищення міри”, автор вживає грецьке слово *ubris* — “нахабство, зухвалість, безчинство”, специфічне античне поняття, що означає зневажання людиною відведеної їй долі, надмірні зазіхання, які накликають на неї гнів (або заздрість) богів. — *Прим. перекл.*)

³ *Eibl-Eibesfeldt I. Love and Hate.* — New York, 1971 et al.

істот не виражала з такою інтенсивністю: в його криках відчутні раніше нечувані слабкість і туга; в радісних рухах всіх його кінцівок виявляється небачене раніше задоволення. У нього бувають різкі переходи від несамовитого ревіння до щасливого сміху. Дорослий *sapiens* може стримувати сльози і придушувати сміх, але сама інтенсивність сміху і сліз в нього зберігається; що його рису необхідно співвіднести з іншими психоафективними властивостями вибухового характеру, які — що є досить показовим — залишаються поза увагою раціоналістичної антропології *homo sapiens*'а: це — його здатність, з одного боку, до насолоди, сп'яніння, екстазу, а з іншого — до гніву, люті, ненависті.

Насамперед, — хоча тут спостерігаються великі індивідуальні, а може, й навіть етнічні варіації, — оргазм у *sapiens*'а набагато яскравіше виражений, більш конвульсивний, ніж у приматів взагалі; жінка, на відміну від самок антропоїдів, відчуває найсильнішу насолоду, що має характер спазму.

Задоволення, якого прагне *sapiens*, — не тільки в тому, що стосується оргазму, а й взагалі в усьому, — неможливо звести до стану задоволеності, тобто до здійснення бажання, зняття напруги. Це задоволення заходить значно далі звичайної втіхи і виявляється у станах екзальтації всього ества людини, аж до каталепсії і епілепсії. І в архаїчних, і в історичних суспільствах за допомогою трав і/або напоїв, танців і/або ритуалів, у сфері профанного і/або сакрального відбувається очікування і пошук станів сп'яніння, пароксизму, екстазу, таких, що іноді, здається, поєднують у собі граничну невпорядкованість спазму чи конвульсії і граничну впорядкованість єднання з іншим, з общиною, зі всесвітом. Схоже на те, що ці стани очищають від неспокою, перетворюють сильні хвилювання у гру і радість, а радість — у несамовитість і блаженство. Ці екстраординарні, невизначені, випадкові й хиткі — і попри все фундаментальні — стани переживаються *sapiens*'ом як найпрекрасніші й найвищі. Мовиться не про те, щоб прояснити такі феномени, а щоб визнати за ними важливість, якою нехтує традиційна антропология. Дуже рідко можна зустріти авторів, які вимагають, подібно до Жоржа

Батая¹ і Роже Кайуа², відвести “всепоглинаючій пристрасті”, запаморочливим ексцесам центральне місце в гуманітарному знанні. Мало кому спадало на думку порозмірковувати над сейсмічним характером людської насолоди. А втім, навряд чи можна уявити собі фундаментальну антропологію, що не залишала б жодного місця святу, танцю, сміху, конвульсіям, сльозам, чуттєвій насолоді, сп’янінню, екстазу.

Якщо зібрати докупи всі ці характерні якості, — кожна з яких, звісна річ, є успадкованою від гомінід і навіть від приматів, а в людини, з її великим мозком, розрослась, інтенсифікувалась, поєдналась і зрослась з усіма іншими, — можна побачити, що для *sapiens*’а характерне аж ніяк не зменшення афективності, яка поступається місцем розумності, а навпаки, справжнє вулканічне виверження психоафективності, навіть просто суцільний надмір: *ubris*.

Непомірованість проявляє себе також і в люті, у вбивствах, у деструктивності. Починаючи з неандертальця збільшуються свідчення не просто вбивств, а справжніх побоїщ і різанини. Можна припустити, що демографічне розростання виду, збільшивши контакти між групами, а отже, конкуренцію і суперництво між ними, тим самим збільшило випадки конфліктів і сутичок. Зі свого боку, полювання викликало до життя зброю, яка дозволяє вести смертельну війну. Проте, як у перших неандертальських побоїщах, так і в тих, що будуть, розростаючися, відбуватися за ними, треба вбачати також свідчення не надійності контролю над агресивністю, маніфестацію *ubris*, що зривається з цепу і виплескується у вигляді гніву, ненависті, маячні. Номо *sapiens* набагато більше за своїх попередників схильний до ексцесів, і його запанування знаменується зануренням у сновидіння, еросом, афективністю, насильством.

У приматів сновидіння все ще обмежені часом сну; в людини вони прориваються назовні у вигляді фантазії, вигадок і уявлень

¹ Bataille G. *La Part maudite*. — Paris, 1949.

² Caillois R. *L’Homme et le Sacré*. — Paris, 1950.

(*imaginaire, imagination*)¹. Ерос у приматів обмежується періодом течки й майже не виходить за межі сексуальності; у людини ж ерос охоплює всі пори року, всі частини тіла, всі фантазії, живить собою навіть найпіднесеніші (*sublimes* — пор. фрейдівське поняття *сублімації*. — Прим. перекл.) види інтелектуальної діяльності. Насильство, яке у тварин обмежується обороною і добуванням їжі, у людини зривається з цепу, перевищуючи міру необхідного. Афективність б'є через край вже у приматів, особливо у шимпанзе; але тільки в людини вона набуває вибухового, неупорядкованого, нестабільного, надзвичайно інтенсивного характеру.

Вторгнення безладдя²

Воцаріння *sapiens*'а супроводжується масованим впровадженням неупорядкованості у навколишній світ. Вже нічні сні людини відрізняються від снів тварин своєю безладністю. Жуве³ продемонстрував, що в кішки сновидіння гранично стереотипні й відтворюють виключно загальні видові генетичні схеми (80% снів пов'язані з полюванням на дрібних тварин, 10% присвячені захисту від сильніших ворогів, 10% — харчуванню). Людський сон, поляризований і орієнтований на те, що постійно турбує людину, незважаючи на це, багатий на безладні хитросплетіння.

Крім того, всі раніше вказані нами джерела відхилень від правил (регресія генетичних програм, неокресленість межі між реальним і уявним, буйство фантазії, психоафективна нестабільність, перевищення міри — *ubris*) за самою своєю суттю виявляються водночас і постійними джерелами безладдя.

Порядок міститься в культурі, в суспільстві. І, звичайно ж, генетичне розпрограмування, у єдності з соціокультурною прог-

¹ Термін *imaginaire*, дуже поширений, наприклад, у працях школи "Анналів", протистоїть терміну *imagination*, як результат — процесу; проте в існуючих російських перекладах їх чомусь систематично плутують і передають одним словом "воображение", що може означати й уяву, й уявлення, й уявляння. Тут така плутанина, на щастя, неможлива. — Прим. перекл.

² Із глави 1 ("Sapiens-demens") частини 3 ("Тварина, наділена нерозум'ям"). — С.122—123.

³ *Jouvet M. Neurobiologie du rêve // L'Unité de l'homme. — T.2. — P.102 sq.*

рамованістю, з системою норм і заборон, з правилами організації суспільства, які приборкують безладдя і визначають безпечні ділянки, де можна дати йому волю, зокрема, це — святкові дні. А втім, лише вступивши в епоху нестабільних суспільств, тобто в царину історії, ми натрапляємо на розгул *ubris*, безладдя, внутрішніх антагонізмів, боротьби за владу, зовнішніх конфліктів, із руйнуваннями, жертвопринесеннями, масовою різаниною і взаємним винищенням, — аж до перетворення “шуму і люті” на найголовнішу рису людської історії.

Таким чином, історичні безладдя виступають одночасно і виявом споконвіку притаманної *sapiens*'у невпорядкованості, і її результатом. Усупереч поширеній думці, яку звичайно приймають на віру, у природі існує менше безладдя, ніж у житті людства. Природний порядок значно більшою мірою зв'язаний з переважанням гомеостазу, регульованості й запрограмованості. Людський порядок, зі свого боку, розгортається під знаком безладдя.

*Sapiens-demens*¹

Тут назовні проривається та подоба людини, яка таїлася за обнадійливим поняттям *sapiens*. Йдеться про істоту, наділену інтенсивною і нестабільною афективністю — істоту, яка усміхається, сміється, плаче, непокоїться і тривожиться; істоту, яка насолоджується, є схильною до сп'яніння, екстазу, насилля, кохання й підвладною власним вигадкам; істоту, яка знає про смерть, але не може повірити в неї; істоту, яка породжує міфи і магію; істоту, одержиму духами і божествами; істоту, яка живиться ілюзіями і химерами; суб'єктивну істоту, чії взаємовідносини з об'єктивним світом завжди позбавлені надійності; істоту, схильну до помилок і блукань; про істоту, яка під впливом своєї зарозумілості постійно породжує безладдя. Й оскільки поєднання ілюзій, непоміркованості, нестабільності, нечіткого розмежування реального й уявного, змішування суб'єктивного

¹ Із глави 1 (“*Sapiens-demens*”) частини 3 (“Тварина, наділена нерозум'ям”). — С.123—126.

й об'єктивного, помилок, безладдя ми називаємо безумством, ми просто змушені визнати, *homo sapiens est homo demens*¹

Як могло статися, що очевидна за своєю значущістю тема людського безумства, яка була предметом роздумів для філософів античності, мудреців Сходу, поетів усіх часів і країн, класичних моралістів — Монтеня, Паскаля, Руссо, — зникла не лише з ейфорійної ідеології гуманізму, що величним жестом виправдовує завоювання світу *sapiens*'ом, а й з репертуару антропологічної думки? Гуманістичний раціоналізм, що зазнав свого триумфу і вичерпав себе в етнології Леві-Брюля, намагався відтиснути безумство *sapiens*'а на початок шляху, списуючи його на рахунок дитячої недорозвиненості людини; пізніше неоетнологізм, який на протилежність своїм попередникам схилився перед дивною мудрістю архаїчної людини, списує його вже на рахунок людини сучасної, зображаючи її як жалюгідне відхилення від норми. Насправді ж і та, і та наділені й своєю розумністю, й своїм безумством...

Будь-яка тварина, наділена подібними безумними вадами, безперечно, була б безжалісно усунена дарвінівським відбором. З погляду біологізму і антропологізму незрозуміло, як тварина, котра витрачає стільки сил на утіхи й сп'яніння, стільки часу на поховання мертвих, на виконання ритуалів, танців і на прикраси, — тварина, так мало адекватна своїм узаємовідносинам із середовищем і з собою самою, — зуміла не просто вижити, а й досягти вирішального технічного, інтелектуального і соціального прогресу у ворожому світі, за умов холодів льодникового періоду. Треба визнати, що відтоді й повинь надуманих уявлень, і розгалужена міфологія й магія, і плутана суб'єктивність, і накопичення помилок, і у величезній кількості породжуване безладдя аж ніяк не завадили розвиткові *homo sapiens*'а, й, навпаки, були тісно пов'язані з такими його гідними подиву досягненнями, як:

1. Швидке демографічне поширення *homo* і колонізація ним усієї планети: *homo erectus* поширився по Старому Світу за

¹ Лат. "людина розумна є людина нерозумна". — Прим. перекл.

кілька сотень тисячоліть, *sapiens* — по всій землі за декілька десятків тисяч років.

2. Прискорення і ускладнення технічного розвитку помітне вже в епоху Мадлен; як орієнтир процитуємо екстраполяцію, що належить Леруа- Гурану: "Якби людство продовжувало складатися не із *sapiens*'ів, можна було б припустити, що крива технічного розвитку епохи Мадлен проявить себе на 200—400 тисяч років пізніше нашого часу, а не за 10 тисяч років до н.е."¹.

3. Розвиток емпірико-логічної думки, найширше розгортання інтелектуальних здібностей до організації, пізнання, винахідництва й творчості.

4. Становлення суспільства, складнішого, ніж палеосуспільство, і такого, яке може грати роль одиниці, що належить до ширшого соціального цілого; потім — формування поширених суспільств, держав і міст.

Відтоді ми приречені відшукувати певну єдність субстанції між *homo faber* і міфологічною людиною, між об'єктивно-технічно-логічно-емпіричною думкою і думкою суб'єктивно-фантастично-міфічно-магічною; між, з одного боку, людиною розумною, здатною до самоконтролю, сумніву, верифікації, конструювання, організованості, до здійснення і завершення початого (*achievement*)², а з іншого — людиною нерозумною, яка не усвідомлює самої себе, людиною неконтрольованою, незавершеною, деструктивною, одержимою химерами, безглуздою; нарешті, між завойовницькою експансією *sapiens*'а з його суспільством, яке все більш ускладнюється, і, з іншого боку, примноженням маячні та безладдя...

Уже неможливо і далі приписувати безладдя і помилки наївній необізнаності первісної людини, її некомпетентності, яка мала б поступово зменшуватись з усталенням поліцейського порядку й утвердженням істин цивілізації. Радше цей процес, аж по сьогодні, йде у зворотному напрямі. Далі неможливо абстрактно й субстанціонально протиставляти розумність і безумство. Ми мусимо, навпаки, на узвичаєний серйозний, працелюбний, зраз-

¹ *Leroi-Gourhan A. Le geste et la Parole — Paris, 1964. — P.195*

² Англійське слово, що означає "звершення, досягнення". — *Прим. перекл.*

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ

ковий образ *homo sapiens*'а накласти відмінний від нього — і водночас тотожний йому — образ *homo demens*'а. Людина за своєю суттю — мудрець-безумець. Людська істина припускається помилки. Людський порядок допускає безладдя. Тепер уже йдеться про те, щоб запитати в себе, чи здійснюється прогрес складності, винахідництва, розумності й соціальності *всупереч* помилкам, безладдю і фантазіям, *разом* з ними чи *завдяки* їм. І відповімо ми так: водночас — і *завдяки*, і *разом*, і *всупереч*; бо правильна відповідь може бути тільки складною і суперечливою.

*Переклад з французької
М.СОБУЦЬКОГО*